

Bijlage 3. Behandeling van de adviezen en opmerkingen bij het ministerieel besluit tot voorlopige bescherming als monument van het graf en grafteken Feldheim in Zaventem (Zaventem)

Provincie: Vlaams Brabant

Gemeente: Zaventem, 1ste afdeling, sectie A

Objectnummer: 4.01/23094/129.1

Dossiernummer: 4.001/23094/109.1

Omschrijving:

Het graf en grafteken Feldheim, Kerkhoflaan 67

Mij bekend om gevoegd te worden bij het besluit van heden:

Brussel,

16 DEC. 2019

De Vlaamse minister van Financiën en Begroting, Wonen en Onroerend Erfgoed,

Matthias DIEPENDAELE

1. Adviezen en opmerkingen uitgebracht voorafgaand aan de voorlopige bescherming

1.1. Adviezen uitgebracht door de departementen en agentschappen van de beleidsdomeinen Omgeving, MOW en LV

1.1.1. Beleidsdomein Omgeving

Het advies werd gevraagd op 20 mei 2019.

Het departement noch de overige agentschappen brachten een advies uit over de bescherming van het onroerend goed. In uitvoering van artikel 6.1.3 van het Onroerenderfgoeddecreet zijn de adviezen gunstig.

Conclusie: het advies heeft geen invloed op het inhoudelijk dossier en het ministerieel besluit.

1.1.2. Beleidsdomein Mobiliteit en Openbare Werken

Het advies werd gevraagd op 20 mei 2019.

Het departement noch de overige agentschappen brachten een advies uit over de bescherming van het onroerend goed. In uitvoering van artikel 6.1.3 van het Onroerenderfgoeddecreet zijn de adviezen gunstig.

Conclusie: het advies heeft geen invloed op het inhoudelijk dossier en het ministerieel besluit.

1.1.3. Beleidsdomein Landbouw en Visserij

Het advies werd gevraagd op 20 mei 2019.

Het departement noch de overige agentschappen brachten een advies uit over de bescherming van het onroerend goed. In uitvoering van artikel 6.1.3 van het Onroerenderfgoeddecreet zijn de adviezen gunstig.

Conclusie: het advies heeft geen invloed op het inhoudelijk dossier en het ministerieel besluit.

1.2. Advies uitgebracht door de betrokken gemeente Zaventem

Het advies werd gevraagd op 20 mei 2019.

Gemeente Zaventem.

Het college van Burgemeester en Schepenen bracht op 28 mei 2019 een gunstig advies uit over deze bescherming. Het advies maakt integraal deel uit van het beschermingsdossier.

Conclusie: het advies heeft geen invloed op het inhoudelijk dossier en het ministerieel besluit.

1.3. Advies uitgebracht door de Vlaamse Commissie Onroerend Erfgoed (VCOE)

Het advies werd gevraagd op 20 mei 2019.

De VCOE bracht op 4 juli 2019 een voorwaardelijk gunstig advies uit over de bescherming van het onroerend goed. Het advies maakt integraal deel uit van het beschermingsdossier.

De commissie vraagt toe te lichten of en hoe het verschil in sociale achtergrond van de concessiehouders een rol heeft gespeeld bij de selectie van de graftekens Torley in Beersel, Rittweger in Machelen, Feldheim in Zaventem en Quitmann in Zaventem.

Antwoord: De commissie verwijst hier naar het algemeen onderzoeksverslag (bijlage 5.4 bij het inhoudelijk dossier) dat een kader vormt voor de individuele beschermingsdossiers. Het kan beschouwd worden als een ontwerp voor een criterianota. Het verslag dient dan ook gelezen te worden in combinatie met de individuele beschermingsdossiers. De redenen tot selectie van een specifiek grafteken staan vermeld in hoofdstuk 2 'evaluerend deel' van de individuele beschermingsdossiers.

Hoofdstuk 5. 'Graftekens, een geschiedenis' van het onderzoeksverslag gaat duidelijk in op de gepolariseerde maatschappij en de (culturele) assimilatie van adel en burgerij in de 19de en vroege 20ste eeuw. De geselecteerde graftekens zijn representatief voor die maatschappelijke evolutie in de Vlaamse Rand.

De commissie merkt op dat de sociale achtergrond van de concessiehouders eerder vergelijkbaar is. Daarmee wijst de commissie er op dat alle opdrachtgevers behoorden tot de industriële burgerij. Toch zijn er belangrijke sociale en politieke verschillen aan te duiden, die de selectie van de vier graftekens verklaart. De evaluatie en selectie wordt geduid in de individuele beschermingsdossiers.

Brusselaar Emile Rittweger meet zich een adellijke landelijke levensstijl aan op het ogenblik dat hij huwt met weduwe en kasteel eigenares Emilie Laubry. Zo wordt hij eigenaar van kasteel Beaulieu. Bij de dood van zijn zoon Albert Rittweger wordt op de doodsbrief én in het grafschrift expliciet vermeld dat hij op het kasteel is gestorven. Het kasteel en het ermee gepaard gaande maatschappelijke prestige zijn voor Emile Rittweger blijkbaar zeer belangrijk. Emile kiest voor een neogotische grafkapel. De neogotiek wordt traditioneel geassocieerd met de landelijke adel.

De families Feldheim en Quitmann uit Zaventem zijn duidelijk liberaal georiënteerde industriëfamilies. Beide families zijn aan elkaar verwant en zijn betrokken bij de gemeentelijk politiek voor de liberale partij. Ze bewonen directeursvilla's in de gemeente. Hun graftekens krijgen een neoclassicistische vormgeving. De stijl wordt meestal geassocieerd met de liberale industriële burgerij.

De familie Torley bekleedt een tussenpositie tussen Rittweger en de Zaventemse families. De kapel is een representatief voorbeeld van een grafteken voor de nieuwe op status beluste burgerij omstreeks 1900. Henri Torley profileert zich in zijn grafschrift expliciet als industrieel. Bovendien koopt hij in 1900 het kasteel van Huizingen dat hij moderniseert en verfraait. Hij legt er het interessante landschapspark aan, waarmee hij aansluit bij de 19de-eeuwse burgerlijke interesse voor verre reizen en het aanleggen van botanische collecties. De familie liet een uitzonderlijk groot neoclassicistisch mausoleum optrekken. De stijl wordt traditioneel door de liberale, industriële burgerij gebruikt.

Conclusie: Ondanks hun gelijklopende sociale status zijn er dus duidelijke politieke, sociale en ideologische verschillen die ook in het grafteken uitgedrukt worden.

Een evaluatie die ingaat op de waarden van de vier graftekens wordt aan het onderzoeksverslag toegevoegd onder hoofdstuk '4.6. Beschermingsvoorstel'.

De commissie vraagt de gekozen afbakening uitvoeriger te motiveren in relatie tot de ligging van het monument op de begraafplaats.

Antwoord: hoofdstuk '2.2. Motivering van de afbakening van de bescherming' stelt letterlijk "De bescherming beperkt zich tot de voetafdruk van het graf en grafteken. Er is geen ruimere erfgoedcontext die een bescherming op Vlaams niveau verantwoordt."

De begraafplaats van Zaventem werd tijdens het onderzoek van het thema eveneens op haar erfgoedwaarde geevalueerd. De erfgoedwaarden van de volledige begraafplaats bleken onvoldoende om een ruimere bescherming te verantwoorden. Om die reden wordt de bescherming beperkt tot de voetafdruk van het grafteken met de graftuin. De begraafplaats is opgenomen als bouwkundig element in de inventaris van het Bouwkundig Erfgoed, waarvan de procedure tot vaststelling in voorbereiding is.

De commissie vraagt de ligging van de graftekens ten opzichte van de ruimtelijke structuur van de begraafplaats te documenteren met een gedetailleerd grondplan.

Antwoord: Een gedetailleerd grondplan van de begraafplaats wordt opgenomen in bijlage 5.3 'documentatie' bij het inhoudelijk dossier en een verwijzing hiernaar wordt toegevoegd in het inhoudelijk dossier, hoofdstuk 1.1.

De commissie vraagt desgevallend een overgangszone ter ondersteuning van de contextwaarde op te nemen.

Antwoord: Op deze vraag wordt niet ingegaan. De onmiddellijke omgeving van het grafteken bezit onvoldoende ondersteunende kwaliteiten om een uitbreiding van de beschermingsperimeter te motiveren. Een overgangszone is bovendien niet het geschikte instrument om de erfgoedwaarden van een ruimere zone te vrijwaren omdat die geen rekening houdt met de intrinsieke erfgoedwaarde van de overgangszone. De gemeente kan een lokaal erfgoedbeleid voeren dat rekening houdt met het beschermde monument.

De commissie vraagt om de graftuinen beter fotografisch te documenteren.

Antwoord: de graftuin met de beplanting is zichtbaar op foto 6 en 7 in de fotobijlage bij het ministerieel besluit.

De commissie vraagt om de beheersmaatregelen voor de graftuinen verder uit te werken.

Antwoord: In artikel 5.5° werden reeds specifieke beheersmaatregelen voor de graftuin opgenomen:

"c) *het snoeien van de beplanting in de graftuin anders dan de bestaande;*
d) *het rooien, aanplanten of heraanplanten van planten in de graftuin anders dan de bestaande."*

In het ministerieel besluit artikel 3.1. wordt de onderlijnde passage ter verduidelijking toegevoegd en aangepast worden (onderstreept deel): "behoud van het ondergrondse graf, het grafteken en de graftuin met al hun erfgoedelementen en erfgoedkenmerken;"

De commissie vraagt te verduidelijken welke rol de aanwezigheid van menselijke resten speelt bij de bepaling van de erfgoedwaarde van funerair erfgoed, alsook het selectieve behoud in situ ervan te motiveren in de beheersvisie.

Antwoord: de aanwezigheid van menselijke resten draagt bij tot de historische en archeologische waarde van funerair erfgoed.

De te bewaren menselijke resten zijn deze van de oprichters van het grafteken en personen die cruciaal zijn voor het verhaal van het grafteken. Zonder de menselijke resten verliest het grafteken dan ook een belangrijk deel van zijn historische waarde.

Tevens is er een archeologische waarde. Menselijke resten in een duidelijk omschreven funeraire context zijn archeologisch belangrijk omdat bekend is wie zij waren, tot welke sociale laag ze behoren, wanneer ze stierven, enzovoort. Zelfs voor de 19de en 20ste eeuw blijven skeletresten belangrijke onafhankelijke tot stand gekomen informatiebronnen die de geschreven archiefbronnen kunnen toetsen, aanvullen en nuanceren. Over grafrituelen en grafgiften werd weinig informatie overgeleverd in eigentijdse bronnen. Grafinhouden en skeletresten zijn dan ook belangrijk om de visie op leven en dood, de funeraire cultuur, levensverwachting, ziekte, biologische kenmerken, ... te onderzoeken.

Anderzijds wenst het agentschap Onroerend Erfgoed geen onnodige belasting op het graf te leggen. Voor concessiehouders en beheerders is het belangrijk dat het graf nog steeds kan gebruikt worden voor bijzettingen van lichamen en asurnen. Daarom worden niet noodzakelijk alle, maar wel de meest relevante, menselijke resten beschermd. Zodoende blijft er ruimte voor verder gebruik.

De archeologische waarde wordt toegevoegd aan het inhoudelijk dossier, het ministerieel besluit en in de onderzoeksverslag.

Een beschrijving van de menselijke resten wordt toegevoegd aan artikel 2 van het ministerieel besluit (erfgoedelementen en erfgoedkenmerken van het monument) en aan de beschrijving 1.3. in het inhoudelijk dossier.

De historische waarde wordt aangevuld met de zin "*De menselijke resten van de familie Feldheim-Stiel-Bouckaert bleven voor zover bekend in het graf bewaard.*"

Conclusie: het advies heeft invloed op het inhoudelijk dossier en het ministerieel besluit. Het inhoudelijk dossier werd aangepast zoals onder hoofdstuk 1.5 beschreven.

1.4. Opmerkingen van de zakelijkrechthouder

De zakelijkrechthouders zijn onbekend bij de gemeente. Zij konden bijgevolg niet om opmerkingen gevraagd worden.

1.5. Conclusie voorafgaand aan de voorlopige bescherming

De uitgebrachte adviezen hebben invloed op het inhoudelijk dossier en het ministerieel besluit. Het inhoudelijk dossier en het ministerieel besluit werden als volgt aangepast:

In het inhoudelijk dossier wordt:

- Hoofdstuk 1.1 situering: de verwijzing naar bijlage 5.3 is toegevoegd.
- Hoofdstuk 1.3. "Beschrijving met inbegrip van de erfgoedelementen en erfgoedkenmerken" van het beschermingsdossier is aangevuld met volgende tekst: "de menselijke resten van de familie Feldheim-Stiel-Bouckaert bleven voor zover bekend in het graf bewaard."
- Hoofdstuk 2.1 'Evaluatie van de erfgoedwaarden':
  - o De historische waarde wordt aangevuld met volgende zin: "De menselijke resten van de familie Feldheim-Stiel-Bouckaert bleven voor zover bekend in het graf bewaard."
  - o De archeologische waarde wordt toegevoegd: De menselijke resten van de familie Feldheim-Stiel-Bouckaert bleven voor zover bekend in het graf bewaard. Menselijke resten in een duidelijk omschreven funeraire context zijn archeologisch belangrijk omdat bekend is wie zij waren, tot welke sociale laag ze behoren, wanneer ze

stierven, enzovoort. Zelfs voor de 19de en 20ste eeuw blijven skeletresten belangrijke onafhankelijke tot stand gekomen informatiebronnen die de geschreven archiefbronnen kunnen toetsen, aanvullen en nuanceren. Over grafrituelen en grafgiften werd weinig informatie overgeleverd in eigentijdse bronnen. Grafinhouden en skeletresten zijn dan ook belangrijk om de visie op leven en dood, de funeraire cultuur, levensverwachting, ziekte, biologische kenmerken, ... te onderzoeken.

- Bijlage 5.3 'documentatie' is toegevoegd met daarin een luchtfoto van de site met aanduiding van het grafteken.

- Aan bijlage 5.4 'onderzoeksverslag' werden volgende passages toegevoegd:

- o In hoofdstuk '4.6 Beschermingsvoorstel': Motivatie van de selectie van vier graftekens van voor 1918: Ondanks hun gelijklopende sociale status zijn er duidelijke politieke, sociale en filosofische verschillen die ook in het grafteken uitgedrukt worden.

Brusselaar Emile Rittweger meet zich een adellijke landelijke levensstijl aan op het ogenblik dat hij huwt met weduwe en kasteel eigenares Emilie Laubry. Zo wordt hij eigenaar van kasteel Beaulieu. Bij de dood van zijn zoon Albert Rittweger wordt op de doodsbrief én in het grafschrift expliciet vermeld dat hij op het kasteel is gestorven. Het kasteel en het ermee gepaard gaande maatschappelijke prestige blijken dan ook zeer belangrijk. Emile kiest voor een neogotische grafkapel. De neogotiek wordt traditioneel geassocieerd met de landelijke adel.

De grafkapel Rittweger is in vergelijking met de reeds beschermde neogotische grafkapellen een bijzonder verfijnde en rijkelijk gedecoreerde grafkapel, zowel wat het exterieur als interieur betreft. De grafkapel is een bijzonder mooi voorbeeld van de vormtaal van de Reformed Gothic. Ze dateert uit de hoogtijdagen van de grafkapellen.

De Zaventemse families Quitmann en Feldheim zijn duidelijk liberaal georiënteerde industriefamilies. Beide families zijn aan elkaar verwant via huwelijken en zijn betrokken bij de gemeentelijk politiek voor de liberale partij. Ze bewonen directeursvilla's in de gemeente. Hun graftekens krijgen een neo-classicistische vormgeving. De stijl wordt meestal geassocieerd met die liberale industriële burgerij. Het tempelvormig grafteken Quitmann in een niet-stedelijke context is uitzonderlijk. Het grafteken is bijzonder verfijnd uitgewerkt en biedt plaats aan een voor België uniek beeld van de beeldhouwer Allar. Het is een representatief voorbeeld van een grafteken dat opgericht werd door de op status beluste burgerij omstreeks 1900.

Het grafteken Feldheim is een voor Vlaanderen uitzonderlijk vormgegeven vroeg 20ste-eeuws grafteken. De typologie is uniek met een uitzonderlijk vroeg gebruik van graniet voor graftekens. Representatief voorbeeld van een grafteken opgetrokken door de laat 19de-eeuwse, vroeg 20ste-eeuwse burgerij die haar maatschappelijke positie met statussymbolen, waaronder het familiegraf, toont.

De familie Torley bekleedt een tussenpositie tussen Rittweger en de Zaventemse families. De kapel is een representatief voorbeeld van een grafteken voor de nieuwe op status beluste burgerij omstreeks 1900. Henri Torley profileert zich op zijn grafschrift expliciet als industrieel. Bovendien koopt hij in 1900 het kasteel van Huizingen dat hij moderniseert en verfraait. Hij legt er het interessante landschapspark aan, waarmee hij aansluit bij de 19de-eeuwse burgerlijke interesse voor verre reizen en het aanleggen van botanische collecties. De familie liet een uitzonderlijk groot neoclassicistisch mausoleum optrekken. De stijl wordt traditioneel door de liberale industriële burgerij gebruikt.

Het neoclassicistisch grafteken is uniek in ruraal Vlaanderen waarbij zowel de crypte als de bovenkapel toegankelijk zijn. Het neoclassicisme is een uitzonderlijk

toegepaste stijl voor grafkapellen. Het rijke materiaalgebruik is uitzonderlijke in de funeraire kunst in Vlaanderen.”

- o In hoofdstuk 7.1 waarden voor bescherming: “Archeologische waarde. ‘Een onroerend goed heeft archeologische waarde als het betekenisvol kan bijdragen tot de reconstructie van de bestaansgeschiedenis van de mensheid en haar relatie tot de omgeving door de daar aanwezige overblijfselen, voorwerpen of sporen van de mens en zijn omgeving te behouden of ze met archeologische en natuurwetenschappelijke methoden te onderzoeken.’ Over grafrituelen en grafgiften werd weinig informatie overgeleverd in eigentijdse bronnen. Zelfs voor de 20ste eeuw blijven skeletresten belangrijke onafhankelijke tot stand gekomen informatiebronnen die de geschreven archiefbronnen kunnen toetsen, aanvullen en nuanceren. Grafinhouden en skeletresten zijn dan ook belangrijk om de levensverwachting, ziekte, biologische kenmerken, ... te onderzoeken. De archeologische waarde omvat dus het ondergrondse funerair erfgoed.

Aan het ministerieel besluit worden volgende passages toegevoegd:

De aanhef:

- de historische waarde wordt aangevuld met volgende zin: “Overwegende dat het graf en grafteken Feldheim archeologische waarde bezit die als volgt wordt gemotiveerd: De menselijke resten van de familie Feldheim-Stiel-Bouckaert bleven voor zover bekend in het graf bewaard.”
- De archeologische waarde wordt toegevoegd: De menselijke resten van de familie Feldheim-Stiel-Bouckaert bleven voor zover bekend in het graf bewaard. Menselijke resten in een duidelijk omschreven funeraire context zijn archeologisch belangrijk omdat bekend is wie zij waren, tot welke sociale laag ze behoren, wanneer ze stierven, enzovoort. Zelfs voor de 19de en 20ste eeuw blijven skeletresten belangrijke onafhankelijke tot stand gekomen informatiebronnen die de geschreven archiefbronnen kunnen toetsen, aanvullen en nuanceren. Over grafrituelen en grafgiften werd weinig informatie overgeleverd in eigentijdse bronnen. Grafinhouden en skeletresten zijn dan ook belangrijk om de visie op leven en dood, de funeraire cultuur, levensverwachting, ziekte, biologische kenmerken, ... te onderzoeken,

Artikel 2 van het ministerieel besluit worden aangevuld met volgende tekst:

- “4° archeologische waarde”
- “*de menselijke resten van de familie Feldheim-Stiel-Bouckaert bleven voor zover bekend in het graf bewaard.*”

Artikel 3 wordt als volgt aangepast (onderlijnd deel): “1° *behoud van het ondergrondse graf, het grafteken en de graftuin met al hun erfgoedelementen en erfgoedkenmerken;*”